

MULLO YOR MUHAMMAD NAMANGONIY VA "TUHFAT UL-OBIDIN"

ASARINING TOVUSH XUSUSIYOTI

Tuyg'un Sayed Hussamuddin

Jawzjon universiteti, O'zbek tili va adabiyoti kafedrası Katta o'qituvchisi.

Email: hussamuddintuygun@gmail.com

Barlas Hayratullah

Javzjon davlat universiteti

Jawzjon universiteti, Turk tili va adabiyoti kafedrası Katta o'qituvchisi.

Email: hairatullah@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.15569851>

Annotatsiya. Ushbu maqolada tekshirishga loyiq deb bilingan "Tuhfat ul-Obidin" nomli asar asosan 19. asrda Namangonda tug'ilgan Molla Yar Muhammad Namangoniyning she'rlaridan tashkil topgan asardir. Asarda ko'plab shoirlarning she'rlari ham bor, lekin 188 sahifadan iborat bu asarning 108 sahifasi shoirimiz Namangoniga tegishli ekani aniqlanib, bu sahifalarga e'tibor qaratilgan. She'rlarda shoir taxallusi Muhlis deb yuritiladi. Asar hozirgi Afg'oniston chegarasida joylashgan Badaxshon viloyatining Xo'sham qishlog'idan topilgan. Asardagi matnlar lotin alifbosiga o'tkazilgan. Asarning til xususiyatlari ko'rib chiqildi; Imlo xususiyatlari, fonetik va xususiyatlari hisobga olinib, Turkiya Turk tiliga ko'chirilgan.

Kalit so'zlar: Molla Yar Muhammad Namangoni, Tuhfat ul-Obidin, fonologiya, tovushlar.

Abstract. As a master degree graduate thesis, we selected the *Tuhfetul-Abidin*. It is a collection of the poems written by Maulana Yar Muhammed Nemengânî who was born in 19th century in Nemengân. There are many poems from different poets in the book which consisting of 188 pages, but 108 pages belong to our poet Nemengânî and this study focused on these pages. In the poems, poet was known by his surname, Muhlis. The text was found in Khushkham village in Badakhshan province, which is located on the borders of Afghanistan. The texts of the book have been transcribed and translated into Latin alphabets. Considering language characteristics, writing characteristics, phonetic features and shape characteristics, the texts were studied and translated into Turkey Turkish language.

Keywords: Maulana Yar Muhammed Namangânî, Tuhfetü'l-Âbidîn, phonology, phonemes.

Kirish

O'tmish qadriyatlarini kelajakka olib borish, ilm-fan olamida bardavomlikka erishish tadqiqotchi sifatidagi burchimizdir. O'tmishning chang sahifalarida qolgan va o'rganilmagan "Tuhfat ul-Obidin" nomli asar 19 asr oxirida vujudga keldi. U bugungi Afg'oniston chegarasidagi Badaxshonda saqlanib qolgan va qish kechalari xuftondan keyin o'qiy oladigan kishi tomonidan o'qib, izohlangan va bugungi kungacha yetkazilgan.

188 varaqdan iborat bu matnda Molla Yar Muhammad Namangoniyning 108 betgacha bo'lgan she'rlari jamlangan. Tadqiqotimizga zikr etilgan shoirning she'rlari kiritilgan. Kirish qismida shoir hayoti, nomi, ijodining ahamiyati, mazmuni kabi mavzular bayon etilgan.

Asarning fonetik xususiyatlari, aski O'zbek tilining xususiyatlari berilgan asarlar asosida o'rganildi. Matnning transkripsiyasi prosodiya naqshlarini hisobga olgan holda amalga oshirildi va tadqiqotning xulosasi xulosa qismida keltirilgan.

Molla Yar Muhammad Namangoni Shoirning Nomi

Asli vatani Namangon bo'lgan va tug'ilgan yili haqida ma'lumot yo'q Molla Yor Muhammad Buxoroda ta'lim olgan va umrining ko'p qismini sayohatlarda o'tkazgan. Buxoro amiri Nasrulloh hukmronligi davrida o'zining "Labiyy Havzi Devon Begiy" nomli maydonida xutba va nasihatlar berdi. "Tazkiray Qayumiy"da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, shoir XIX asrning oxirida yashagan, ammo shoir umrining katta qismi sayohatda o'tganligi sababli uning vafoti haqida ma'lumot yo'q.¹ "Tuhfat ul-Obidin"ning ko'chiruvchisi shoirning maqtovlari dastlab Molla Yar Muhammadning shogirdi Hassamuddin Hafizdan eshitgan va unga bo'lgan qiziqishi tufayli uning ijodidan she'rlar tanlagan. Ko'chiruvchining biz qulga olgan asar boshida bergan ma'lumotlariga ko'ra, shoirdan birgina asar qolgan.

Tuhfat ul-Obidin Asari**Asar nomi**

Ahmet Maxdum Buxoriy turli shoirlarning she'rlarini yangilash usuli bo'yicha to'pladi va Molla Yar Muhammad Namangoni ismli shoirning she'rlariga to'xtalib, asarga Tuhfat ul-Obidin yoki "Anis ul-Oshiqin" nomini berdi. Asarda tilga olingan shoirning she'rlari asosan Payg'ambarimizning "Munoqib ul- Oliya" nomli asarida madh etilganligi va odamlarning bu mavzuni ko'proq ma'qul ko'rganligi bilan bog'liqdir. Bizning tadqiqotimizda asar nomining faqat Tuhfat ul- Obidin deb berilishiga sabab bu nom asarning yuqori qismida yozilganligidir.

Asar boshidagi tushuntirishga ko'ra, u asar tayyorlanayotganda Namangoni she'rlarini 108 betigacha yozgan, qolgan sahifalarida esa boshqa shoirlarning she'rlaridan misollar keltirgan.

Asarning Mazmuni

Asarda Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v), to'rt xalifa, abu Hofiz ismli shaxs va Buxoro haqida she'rlar aytilgan. Bu adabiy asarda g'azal, muxammas, musaddas, mustazod, musama kabi nazm shaklida yozilgan she'rlar mavjud. Shoir she'rlari ko'proq tasavifi she'rlardir.

Asarning Ahamiyati

Payg'ambarlar Alloh tomonidan yuborilgani uchun Insonlar orasida seviladi va hurmat qilinadi. Islom olamidagi payg'ambarlar, ayniqsa Hz. Muhammadni juda hurmat qilishadi. U haqidagi kitoblar, maqolalar, risolalar, naatlar katta e'tiborni tortadi. Molla Yar Muhammad Namangani devonida Payg'ambarimiz haqidagi na'tlar borligi odamlarning e'tiborini tortdi.

Shoirning yagona devonidan saralangan she'rlari jamlangan ushbu majmuo' ham mavzulari, ham Chag'atoy Tilidan yangi O'zbek Turk Tiliga o'tish davri mahsuli bo'lishi jihatidan katta ahamiyatga ega. Asarda Chag'atoy Tilining grammatik xususiyatlari ko'proq uchraydi.

Nusxa Tarixi

Nusxa Nurulhaq va Gulbiddin tomonidan hozirgi Afg'onistonning eski Xuroson chegaralari ichida joylashgan Bedaxshon viloyatining Xo'sham qishlog'ida saqlangan. Qadimgi Turkiston hududida xufton namozidan keyin Meshreb-i Namangoni, Hofiz Shiraziy, Bidil, Sadi Shiraziy kabi shoirlarning she'rlari o'qilib, o'qiydigan kishilar tomonidan tushuntirilardi.

Ushbu an'anani davom ettirish g'oyasi bilan biz ishlayotgan nusxa yashiringan.

Yozuvchining Shoir va Asar Haqidagi Fikrlari

Ahmet Maxdum Buxoriy ikkinchi qo'l kitob sotuvchisi sifatida otasining kasbini davom ettirar ekan, Molla Yar Muhammad Namangonining izdoshlaridan Molla Hussamuddin bilan uchrashadi.

¹ Folad Jan, Damolla Qayyumov, *Tazkira-i Qayyumi*.

Molla Husamuddin Maxdum Buxoriga Namangoni she'rlarini o'qib beradi, nasihatlarini haqida gapiradi. Shu tariqa Buxori unga yanada qattiqroq bog'lanib, hurmat va muhabbat bilan oziqlantirdi. Buxoriy o'zining yagona devonidan she'r tanlab, "Darmon bo'lsin dardga, nur bo'lsin qorong'uga", dedi. Ushbu majmua'a tashkil qildi.

YOZMA XUSUSIYATLAR

Eskiy O'zbek Tilidagi asarlar asosan Arab alifbosida yozilgan.² Biz ko'rib chiqayotgan asar XIX asrda Arab alifbosida yozilgan asar bo'lib, O'zbek Tiliga xos xususiyatga ega. Bu asarda Chag'atoy Tilida ko'rilgan 9 unli ham ko'rinadi. Bu unlilarning xususiyatlari asarda ko'ringan misollar bilan isbotlanadi.

Eskiy o'zbek tilida 9 ta unli bor: a, e, è, ı, i, o, ö, u, ü. Turkiy so'zlardagi bu unlilardan tashqari, arab va fors tillaridan o'zlashtirilgan so'zlarida ba'zi cho'ziq unli (ā, î, û) ko'rinadi.

Turkiy so'zlarda qo'llaniladigan unlilarning beshtasi ingichka (e, è, i, ö, ü), qolgan to'rttasi (a, ı, o, u) esa qalin. Bu unlilarning beshtasi orta keng' (a, e, è, i, i) va to'rttasi (o, ö, u, ü) yuqori tor. Bu unlilarning beshtasi keng (a, e, è, o, ö), to'rttasi tor (ı, i, u, ü) unli laridir.³

Biz yuqorida tilga olgan barcha unli larni asarda bo'lgan o'rnaklar bilan ko'rib chiqamiz.

Bu xususiyatlar qulga olgan asarning tavush xususiyatlari ishlatiladi. Turkiye Turkchasi tavush xususiyati bilan qarshilashtirilgan ve bu tilning xususiyatlari ko'zga tutilgan.

Unlilarning İmlosi

A/a umlisi: Bu unli so'zning boshida, o'rtasida va oxirida qo'llangan bo'lib, qalin, tekis va keng. Matnda so'z boshida alif (a ı) yoki madli alif (a ı) bilan ko'rsatilgan. So'z o'rtasida alif (a ı), so'z oxirida goh alif (a ı), gohida (h ه) shaklida qo'llangan.

"A" harfini so'z boshida qo'llanishi:

anlar (آنلار), atı (اتی), açkey (آچکای), anı (آنی), anda (اندا), arkasıdın (ارقاسیدین), andag (انداغ), añlayup (انگلایوپ), aytip (ایتیب), ayag (ایاغ), adaşken (اداشکن), arasın dek (اراسندیك), ara (ارا), araga (اراهه), aldiña (آلدینگ), açkanda (آچقاندە), aña (انگا), anıñ (انینگ), ayğalı (ایغالی), ahtar- (آختار).

"A" harfini so'z o'rtasida qo'llanishi:

bitalmay (بیتالمای), yaman (یمان), yaḥşı (یخشى), taptı (تاپتی), barmasdın (بارمس دین), kılğan (قیلغان), başıda (باشیدا), uşla- (اوشلا), yaḥşılık (یخشى لیک), uşal (اوشل), sarıga (سریغه), yazdı (یازدی), tapmay (تاپمی), bakmagay (باقمغای), çakmasun (چاقمسون), bardur (باردور), ayagiñ (ایاغینگ), tamsa (تامسه), yasalsa (یاسالسه), yatken (یاتکان), yañlıg (ینگلیغ) (13/25), kandağ (قنداغ), tartıp (تارتپ).

A" harfini so'z oxirida qo'llanishi:

soñra (سونگره), aña (انگا), bolsa (بولسه), ara (ارا), kılsa (قیلسه), saqla- (ساقله), bolma (بولمه), anadın (آنه دین), yığla- (یغلا), susaduk (سوسادق), anda (اندا), kara (قرا), taşladı (تاشلادی).

Bazı so'zlarda aslı uzun bo'lgan ā ning (ı) yerida bazı tashqi so'zlarda vaznini tenglashtirish uchun he (ه) qo'llanadi.

āgeh (آگه) < far. ناگه, nāgeh (ناگه) < far. ناگه, şeh (شه) < far. شاه.

"E" unlisi mazkur asarda qo'llanilgan o'zbekcha so'zlarning boshida, o'rtasida va oxirida ishlatilgan

Bu unli so'z boshida, alif (ı) ve (ı) bilan ko'rsatiladi. Misollarni quyidagi matinda ko'rib chiqamiz:

(ایگم نینگ) (ایلگینگ).

So'z o'rtasida bazan alif va gohida belgisiz keladi:

² Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitab*, Çev. Güney Karaağaç (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2005), 223.

³ Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), 77.

bilan(بلان), köpaydı (کوپایدی), ilgari (ایلگری), humay-ı şafkat erurman (همای شفت ایرور من), yüregim (یورایم), meni (منی), bölek (بولک)⁴, beri (بیری), kerek (کیراک), teñrim (تینگریم), körsetey (کورستای).

So‘z oxirida alif (ا) bilan gohida (ه) shaklida yozilgan.

İçre (ایچره), birle (برله), üzre (اوزرا), içinde (ایچینده), dème (دیمه), kèçe (کیچه), özge (اوزگه), señe (سنگ), tiledi (تیلده), ötse (وتسه).

È/è nulisi: Eski Turkchedan hozirgi kungaqadar belgisiz qo‘llanib kelgan unlidir. Ayniqsa Arab yozuvida bu unlini ifodalovuchi maxsus belgi yo‘q. Bu unli ham (ى) shaklida beriladi.⁵

Biz ustiga tuxtalib kelayotgan matinda /è/ tovushini ko‘rsatish uchun so‘z o‘rtasida (ى) va so‘z bashida alif ve ya (اى) haflari qo‘llangan. Bu tavush kalimaning bashida ve o‘rtasida kurilgan. Biz ko‘rib chiqqan matnda so‘z oxirida qullangan (ى) hafini hich yerda uchratmadik.

So‘z bashida /è/ tavushi yazilgan so‘zlardan uchun o‘rnaklar:

yok érđi (یوق ایردی), émes (ایمس), ét- (ایت), éy (ای), eşit- (ایشیت), ésruk (ایسروک), ési (ایسی), élge (ایلگا), émdi (ایمدی)⁶, édiñ (ایدینگ), érte (ایرته), èylegil (ایلاگیل).

So‘z o‘rtasida:

Keldi (کیلدی), dedi (دیدى), dek (دیک)⁷, kèçesi (کیچه سی), bèrip (بیریب), kèt- (کیت), yèr (یر), tègdi (تیگدی), ister èseñ (ایستر ایسنگ), dèyüb (دیوپ), yège (یگا), yène (ینه), yètti (یتی).

I/i unlisi: so‘z boshida umuman alif+ya (اى) bilan yazilgan. So‘z o‘rtasida ve oxirida (ى) bilan ko‘rsatilgan. Tekshirilgan matinda bu unli uchun ham maxsus belgi ko‘rsatilmagan. Chunki Arab yozuvida Turk- Özbek Tili unilari uchun yetarli darajada belgining o‘zi yo‘qligi aniq. Shu uchun ham bu unlini ifodalovuchi harf so‘z boshida ham o‘rtasida ham va oxirida ham ko‘rsatilgan. Misol uchun:

Issıg (ایسیغ).

So‘z o‘z o‘rtasida:

yazıldı (یازلدى), kılur (کیلور)⁸, kakıl (قاقیلدی), sıgındım (سیغیندیم), çıktı (چىقتى), atıñ (آتینگ), ağır (آغیر), sıgmasın (سیغماسن), tapılmas (تاپیلمس).

so‘z oxirida:

muni (مونى), boldı (بولدى), anı (انى), yukarı (یوقاری), yahşı (یخشی), sarı (ساری), kaysı (قیسی), altı (آلتى), togrı (توغرى), kanı (قنى), ış otı (عشق اوتى), taşkırı (تشقاری), doffi (دوفى), karşı (قرشى).

İ/i: bu tovush ham aslida /è/ ga yaqin talafuz bo‘ladigan unlidir. Oldingi tovush bilan bu tovushni ko‘rsatish uchun Arab yozuvida faqatgina bitta shakil mavjud. Bu ham so‘z boshi, o‘rtasi va oxirida quyidagicha yoziladi: (اى), (ى)

so‘z boshida:

ilgeri (ایلگری), istep (ایستپ)⁹, içürdiñ (ایچوردینگ), içre (ایچرا), içer (ایچر), iş (ایش), işitip (ایشیتپ).

So‘z o‘rtasida:

bilgil (بیلگیل), kim (کیم), üç miñ (اوچ مینگ), bitalmay (بیئالمی), içinde (ایچینده), kirip (کیریب), tirilip (تیریلیپ).

so‘z oxirida:

⁴ Uzsozluk, (Erişim Tarihi: 20.05.2021).

⁵ Argunşah, Çağatay Türkçesi, 77.

⁶ Eckmann, Çağatayca El Kitabı, 232.

⁷ Eckmann, Çağatayca El Kitabı, 230.

⁸ Eckmann, Çağatayca El Kitabı, 238.

⁹ Eckmann, Çağatayca El Kitabı, 236.

Yetti (يەتتى), iki (ئىككى).

O/o unlisi: asarda soʻz boshida *alif+vov*(او) bilan oʻrtasida *vov* (و) bilan yozilgan. Bu tovush mazkur asarda yalgʻuzgina soʻzning boshida va oʻrtasida uchraydi.

soʻz boshida kelishi uchun oʻrnaklar:

ottuz iki (اوتوز ئىككى), *oturgenler* (اوتورگنلر), *oldı* (اولدى), *okup* (اوقوپ), *ol şahğa* (اول شاه غه), *oşandağ* (اوشانداغ), *olturur* (اوتورور), *otıdın* (اوتیدین).

Soʻz oʻrtasida:

kolum (قولوم), *yoluñ* (يولونگ), *koyaş* (قوياش), *koydı* (قويدی), *yokalgay* (يوقالگای), *bozmagey* (بوزمگای), *tola* (توله).

Ö/ö (oʻ): bu unli ham /o/ unlisining yozma xususiyatlarini koʻrsatadi. Soʻz boshida *alif + vov* (او) bilan oʻrtasida *vov* (و) bilan yozilgan. Bu tovush mazkur asarda yalgʻuzgina soʻzning boshida va oʻrtasida uchraydi.

Soʻz boshida:

Ötdiñ (اوتدینگ), *özgeler* (اوزگه لر)¹⁰, *ötrü* (اوترو), *örgeñip* (اورگه نیپ), *öy* (اوی), *ölgen* (اولگن), "ölen", *öldürdi* (اولدوردی), *ornıge* (اورنیگه), *öpüp* (اوپوپ), *ötker-* (اوتکر).

Soʻz oʻrtasida:

bölek (بولک), *kıla kör* (قيله کور), *körgeç* (کورگاچ), *körmedük* (کورمادوک), *közge* (کوزگه), *kök* (کویار), *kökdiñ* (کوکدین), *tökti* (توکتی), *söz* (سوز), *söziñiz* (سوزینگیز), *köterip* (کوتاریپ), *köyer* (کویار).

U/u unlisi: bu unli ham mazkur asarda soʻz boshida *alif + vov* (او) soʻz oʻrtasida va oxirida *vov* (و) shaklida qoʻllanilgan.

Bu unlini soʻz boshida ishlatilishi

uluğ (اولوغ), *uyku* (اویقو), *uçardın* (اوجاردین), *uşal* (اوشل), *uşbu* (اوشبو) "işte bu", *unutgul* (اونوتگیل), *üzüp* (اوزوپ).

Soʻz oʻrtasida:

buyurdi (بویوردی), *yokdur* (یوقدور), *muni* (مونى), *busız* (بوسیز), *koşuldum* (قوشولدوم), *tuman* (تومان), *tufragı* (توفر اگی), *tursek* (تورساک).

Soʻz oxirida:

uyku (اویقو), *uşbu* (اوشبو), *kaygu* (قیغو), *kayu* (قیو).

Ü/ü (u) unlisi: bu unli ham mazkur asarda soʻz boshida *alif + vov* (او) soʻz oʻrtasida va oxirida *vov* (و) harfi bilan ifodalanadi. Misol uchun soʻz boshida:

üç miñ (اوچ مینگ), *on üçüñde* (اون اوچونگده), *üçi* (اوچی), *üçün* (اوچون), *üstide* (اوستیده), *üstige* (اوستیگه), *üzre* (اوزرا), *üzüp* (اوزوپ).

Bu unlini soʻz oʻrtasida qoʻllanishi uchun misol:

kündüz (کوندوز), *yüz miñ* (یوزمینگ), *yüziñdin* (یوزینگدین), *muhtac érür* (محتاج ایرور), *sürme* (کیگوزدی), *bütiñ* (بوتون), *yükleri* (یوکلری), *külsün* (کولسون), *köydürüñ* (کویدورونگ), *kigüzdi* (کیگوزدی).

Va soʻz adogʻida:

Ötrü (اوترو).

Choʻziq unlilarning yozilishi

Arab va Fors Tilidan kirib kelgan soʻzlarda *alif* "ا" *vov* "و" va *yo* "ی" shakllari aynan Arab yozuvida shu uchta harf bilan koʻrsatilgan. Mazkur asarda uchratgan bu soʻzlarni quyida keltirib oʻtamiz:

Ā/ā (آ, ا)

İşāret (اشارت), *sipās* (سپاس), *inkār* (انکار), *şifā* (شفا), *cāri* (جاری), *āmin* (آمین).

Ū/ū (او)

¹⁰ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 245.

ma' būd "kendisine ibādet olunan, tapınılan, Allah" (معبود), *ma' mūr* (معمور), *şūr* (صور), *vücūd* (وجود).

Ī/î (ى)

zihî (زهی), *sîmîn* (سیمین), *dîde* (دیده), *hîç* (هیچ), *kürsî* (کرسی), *nebî* (نبی), *tîğ* (تیغ), *tarîkat* (طریقت), *hemîşe* (همیشه).

Undoshlarning Yozilishi

Eskiy O'zbek tilidan yangi O'zbek tili ajralib chiqqan yotgan asirda talif etilgan "Tuhfa tul-Obidin" otli asarda undosh tovushlar uchun unilarga nisbatan girofiklar yetarli darjada berilgan.

Chunki Arab yozuvi mohiyatan undosh tovushlar yag'indisidan iborat bo'lganligi dir.

Mazkur asarda Arab tilida qo'llanilmayotgan bir nechta harf ham ishlatilgan jumladan (p, ç, g, j) (پ, چ, گ, ژ) harflarini keng ko'lamda ishlatilganini uchratish mumkin. Shuningdek mazkur asarda p va b (پ, ب) tovushlarining ishlatilishida biz tovush almashish hodisalarini uchratamiz. Bir qator so'zlarda p o'rnida b tovushini ishlatilganini ko'rishimiz mumkin. Shunga o'xshash asrdagi birqatar tovushlar yozilmasini quyida o'rnak sifatida ko'rsatishga harakat qilamiz.

B/b: harfi umuman b(ب) shaklida yozilgan. Faqat bazi bir yerlarda p (پ) o'rnida ham ishlatilganini ko'rish mumkin.

B/b: harfi bilan yozilgan so'zlar:

barurdi (باروردی), *bar imiş* (بار ایش), *bolsa* (بولسه), *başımızge* (باشیمیزگا), *başıñ* (باشینگ).

Metnimizde bir kelimede b'nin yerine f kullandilgı görülmüşdür: *doffi* < *tobi* (دوفی).

Ç/ç: undoshi gohida noqonuni shakilda (ç) tovishi shaklida ham namoyon bo'lgan. Asli (ç) harfi bilan yozilishi kerak faqat noqonuni shakilda (ç) o'rnida (ç) harfi qo'llangan. Misol uchun:

İcdürmese (ایجدورماسه), *kaç* (قاج), *ac* (آج), *kecdiñ* (کیجدینگ).

Ravishdosh qo'shimchalari bo'lgan -*gaç*, -*geç* < -*kaç*, -*keç*¹¹ *larham jim* (ç) harfiyle yozilgandır.

İşitgec (ایشیتگاج), *körgec* (کورگاج), *tileşgec* (تیلشگاج).

Asli Forscha bo'lgan *هيج* kalimasi ham *jim* (ç) bilan *هيج* shaklida yozilganligini uchratish mumkin.

P/p: parlovchi bu lab undoshini mazkur asarda so'zlarning boshida yozilganini uchratmadik. Boshqa asrlarda va O'zbek Tilida keng qo'llanilayotgan (p) (پ) harfi (b) (ب) shaklida ham ishlatiladi. Misol uchun bish-/ pish (بیش/ مق). Bu undosh Turkey so'zlarning boshida, o'rtasida va oxirida ishlatilgan. Ayrim Forscha kalimalarda p o'rnida b harfi qo'llanilgan. Misol uchun (گپ) o'rnida (گب) kelgan.

P harfi bilan yozilgan Turkiy so'zlar:

Tap- (تاپ), *tap-ar* (تاپار), *köpeydi* (کوپیدی), *yapınmasak* (یاپنماساک), *kiprigiñ* < *kirpik* (کپریگینگ), *öpek* (اوپسک), *tapıban* (تاپیبان), *tapken* (تاپکان).

S/s: porlovuchi unlisi asosan so'zning boshi, o'rtasi va adog'ida qo'llaniladi. Misollar uchun:

sol (سول), *salıp* (سالیپ), *saç* (ساج), *saçıp* (ساجیپ), *savaşımın* (سواشیمین), *severdim* (سیوردم), *nerse* (نرسه).

¹¹ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 107.

T/t: undoshi arab yozuvida mantazam shalilda (ت) girofigi bilan ko'rsatiladi. Hosil bo'lish o'rni yaqinligi sabab t harifi bilan gohida d harfi almashadi. Bu harfni so'z boshida, o'rtasida va oxirida ishlatilgan shkillarga misollar beramiz:

bitalmay (بيتالمى), *teñle* (تانگلا), *tañla* (تانگلا), *ortada* (اورتادا), *taşıdıq* (تاشیدیق), *köterip* (کوتاریپ), *taşladı* (تاشلادی), *ata* (آته), *tolay* (تولى), *toğrı* (توغرى), *toy üçün* (توى اوچون).

Arab yozuvida t tovishi uchun (ط، ت) harlari mavjud. Eski O'zbek yozuvida bir qator Turkcha so'zlarni ham (ط) shakli bilan yozishganlar bu isa katta xatodir. Chunkiy (ط) harfi Arab kalmalariga xos tovush bo'lib bu tovush Arabcha so'zlarda ishlatiladi. Turkiy so'zlar faqatgina (ت) tovushi bilan yozilishi lozim. Mazkur asarda biz bu kabi xotoliklarni uchratmadik so'zlar bu nigohdan to'g'ri ishlatilgan. Qarang: *toğrı* (توغرى), *tag* (تاغ).

G/g: undoshi matinda گ shaklida yozilgan dir.

egem (ایگم), *örgeñip* (اورگا نیپ), *ilgeri* (ایلگاری), *olgen* (اولگان), *yılğılğende* (یغیلگنده), *kêlğende* (کیلگنده), *eylegen* (ایلاگن), *tirilgen* (تیریلگن), *kesilgen* (کیسلگن), *yegüñçe* (یگونچه), *bergüi* (بیرگو).

Ng: O'zbek Tilida keng qo'llanilayotgan **ng** tovushi Arab yozuvida (نگ) shaklida beriladi. Mazkur asarda quyidagi shakilda yozilgan:

miñ (مینگ), *köñil* (گونگیل), *soñra* (سونگره), *egemniñ* (ایگم نینگ), *anıñ-dék* (آنینگدیك), *yoluñ* (یولونگ), *yüziñe* (یوزینگ), *bardiñ* (باردینگ).

J/j: yalg'uz bir qator yot so'zlarda ishlatiladi. Va Arab yozuvida ج shaklida ishlatiladi. Quyidagi misllarda ko'rish mumkin:

ejdehādın (آژدهادین), *jende* (ژنده), *müjdeniñ* (مژده نینگ), *jāle* (ژاله).

Shadda yo Tashdid (ّ -)

Nusxada birqator so'zlar no to'g'ri o'qilmasligi uchun Arab yozuvida xos (ّ) shadda belgisidan foydalangan. Masalan دُر (marvarid) so'zining turli imlolari ko'rilgan. Ba'zi o'rinlarda دَر, ba'zi joylarda دُر bilan yoziladi. Ikki yerda bu belgidan qo'llanilmay yozilgan. Quyidagi misollarni ko'rib chiqing:

sūriyyā ثریّا, *mülezziz* ملذذ, *illā* الا, *seyyir* سیّر, *hallāl* حلال, *kerremnā* کرّمنا, *müdevver* مدوّر, *muharrem* محرّم, *kerr ü fer* کزوفر, *pürr* پّر, *sillesiz* سلسّيز.

Hamza Bilgisini Qo'llanilishi

So'zda Hamza odatda asl shaklida yoziladi. Biroq asl nusxada yozilgan matnda misol topilmadi. Ba'zi joylarda(ة) shaklida ishlatilgan. Bu shakil she'r vaznini buzilmasligi uchun o'qishdan tashlangan. *nāle* ناله, *ta'nesidin* طعنة سيدین. Matinda umuman so'zning oxirida hamza belgisi alif (ا) va he (ه) bilan ko'rsatilgan. *cümle-i eşyā* جملة اشياء, *şu'le-i* شعلة, *eşyā* اشياء.

Hemze ikki jumla yoki ikkita so'zni bog'lovchi (و) o'rnida (ة) qo'llanadi.

Yüzige enbiyā' u evliyā' u men berîn muhtāc

يوزيگا انبياء اولياء من برين محتاج

Ba'zi Turkiy so'zlardagi yā harfi ustida ko'rilgan hamza belgisi faqat bezak belgisidir, degan fikr bor. *étey* ايتاي, *bolmay* بولماي, *kılay* قیلاي.

Matnda o'ttiz ikki raqami yozilgan bo'lsa, hamza alifning ustiga qo'yilgan: *otuz iki* اوتوزایکی.

Ovoz Xususiyatlari

Fonologiya bu tovushlardagi o'zgarishlarni, shuningdek, tilning har bir tekisligida ko'rinadigan tovushlarning tuzilishi va tovush qoidalarini o'rgatadi.¹²

¹² Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi* (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2012), 83.

Ma'lumki, vaqt o'tishi bilan tildagi so'zlar o'z tovushlarining bir qismini kamaytiradi, ba'zi tovushlarni hosil qiladi, ba'zilarini o'zgartiradi yoki bir-biriga o'xshatadi. Tilda gapirilganda, bu tildagi so'zlar yoki jumlarlar eng kam energiya bilan ifodalanadi. Iqtisodiy qonun doirasida Turkiy Tilning o'tmishdan hozirgi kungacha bo'lgan rivojlanish jarayonida tovushlarda ma'lum o'zgarishlar sodir bo'lganligini kuzatamiz.

Unli tovushlar O'zgarishi

Imlo xususiyatlari bo'limida ta'kidlanganidek, to'qqiz unli (i, ı, o, ö, u, ü, a, e, ê) borligi aniqlangan. Ularning o'zgarishlari undoshlarning ta'siri bilan amalga oshirilgan.

/i/- /e/- /ê/ Holati

Turkologlar orasida munozarali masala bo'lgan yopiq ê muammosi Temur Ko'ja o'g'lining "Tarixiy Turk Lahjalari Matnlari Transkripsiyasida Yopiq ê/i Muammosi" sarlavhali maqolasida qadimgi Turkiy davrida yozilgan matnlarda ê dan foydalanishga urg'u beradi.¹³

Unlilar Almashishi

Turkiy Tillarida yozilgan asarlarda bir qator unlilarning almashishini ko'rish mumkin. Bu hodisani so'z negizi va affikslarida ko'rish mumkin. misol uchun

Tolu > *tola*

Ortu > *orta*

Bölük > *bölek*

Kötür- > *köter-*

Unli Tovushlar Uyg'unligi

Chag'atoy Tilidagi unlilar uyg'unligi bu tilga xos xususiyat sifatida tanilgan.¹⁴ Bu xususiyat qalinlik-noziklik va tekislik-yumaloqlik kabi ikki xil bo'ladi. Arab alifbosida yozilgan Chag'atoy Tilidagi unlilarning qalinlik-ingichkalik uyg'unligini aniqlashning yagona mezonı ğ/k yoki g/k tovushlarining qarama-qarshiligidir. Kuchli unli ildiz va qo'shimchalarda orqa unlilar (ğ/k), past unli ildiz va affikslarda old (g/k) tovushlar mavjud: yol-g'a, ayla-gay.

Qalinlik-Noziklik Mosligi

Chag'atoylarda qalinlik-noziklik uyg'unligi odatda ishlatilgan.¹⁵ Biz ko'rib chiqqan asarda qalinlik-noziklik uyg'unligi uchun mos ildiz va qo'shimcha birikmalarining ayrimlari quyida keltirilgan:

kol+um, sarı+ga, bul-a+lar, kıl-dı+lar, bol-ur+ mu, añ+a, kılğul, koyğul, koy-up, kaygu+dın, ol-ur+san, ahtar-mağdur

Ayrim qo'shimchalarning o'zaro uyg'unlikdan chiqib ketishi kuzatilgan.

yol+ge, uçmağ+ge, ol-ma-gey, boz-ma-gey, kıl-ma-gen+dék, bol-gen+de, sal-gen+i, otur-gen+ler.

Arab va Fors Tillaridan o'zlashtirilgan so'zlar odatda qalin unli qo'shimchalarini afzal ko'rar edi. Ayrim Turkologlar "Ekmanni" misol qilib olib, bularni unli nomuvofiqlik sifatida qabul qilganlar va bu nomuvofiqlikni butun so'zni qalin unli bilan yozish orqali bartaraf etishga harakat qilganlar. Mustafo Argunshoh bu qarashni majburlash sifatida qabul qiladi. U Kamol Eraslonning sharqiy Trkiy tildagi qo'shimchalarning mos kelmasligi haqidagi fikrini qabul qiladi va uni misol bilan izohlaydi.

¹³ Timur Kocaoğlu, "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı ê/i Meselesi", *Türk Kültürü* (Sayı: 483-483, Temmuz- Ağustos- 2003), 12.

¹⁴ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 27.

¹⁵ Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 27.

Masalan, kitoblar soʻziga qalin unli qoʻshilsa, bu soʻzni kutb sifatida oʻqish mumkin emasligini aytadi. Soʻzdagi ingichka kof harfi (ك) unga qalin unli qoʻshimchasini qoʻshishni oldini oladi.¹⁶

Nusxadagi oʻzlashgan soʻzlarga olib kelgan Turkiy qoʻshimchalarning qalinlik-ingichkalik uygʻunligi unchalik kuchli emas:

zāti+ge, pāreyetmak+lig

Undosh harflarning oʻzgarishi

b- > p-

Tuhfet-ul Obidin Turkiy soʻzida soʻz boshidagi b ning p ga aylangani koʻrinib turibdi:

bishgan > pishgan

b- > m-

Qadimgi Turkiy Tilda soʻz boshidagi /b/ tovushlari soʻz tarkibidagi /n/ va /ng/ tovushlari taʼsirida /m/ ga aylanadi.¹⁷

bin > *miñ*, bindür > *mindür*-, bunu > *munı*, bunda > *munda*, beni > *meni*, munça > *munça*, beñe > *meñe*.

-ğ- > -v-

Xorazim Turkchasida g-dan rivojlangan soʻz ichidagi w- tovushi Chagʻatoy boshqa bir qator Turkiy soʻzlarda v tovushiga aylangan. nusxadagi baʼzi Turkiy soʻzlarda ham koʻrinadi.¹⁸

Yagʻuq > *yavuk*

sogʻuq > *savugʻ*

t- > d- ~ -t- > -d-

Chagʻatoy tilida soʻz boshida t tovushi saqlanib qolgan. Biroq Tuhfetü-l Abidindagi baʼzi misollarda t ning d ga aylanishi koʻrinadi. Bir misolda ichki sesda t > d oʻzgarishi bor.

Ol+turur > *ol+durur*

turur > *dururdi*

tèdi- > *dèdi-*

tèy > *dèy*

-p- > -f-

Chigʻatoy Turk tilidagi muhim fonetik xususiyatlardan biri portlovchi lab undoshining /p/ ning tish-lab undoshiga /f/ ga aylanishidir. Buni bizning matnimizdagi bir nechta misollarda koʻrish mumkin.

dobı > *doppi* > *doffi*, toprak > *tufraq+ı*, arpa > *arfa*

-d- > -y- ~ -d- > -y-

d tovushi qoraxoniylar va xorazm Turkiylarida sirgʻaluvchi ğ tovushiga aylanadi. Ushbu oʻzgarishlarga misollar koʻrsatilgan:

adağ > *ayak*, kod- > *koy-*, adır- > *ayır-*, udi-/uğı- > *uyku*, edle- > *èyle-*

Undosh Harf Tushishi

Ovoz tushishi undosh tovushlarda ham, unlilarda ham tez-tez uchraydigan tovush xususiyatidir. Asardagi undoshlarning tushishiga misollar quyidagilar:

-r- > ø

birle > *biø+le*, èr-mes > *èø-mes*, kırtul- > *kuøtul-*

¹⁶ Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 79.

¹⁷ Tanju Oral Seyhan, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh* (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 2004), 50.

¹⁸ Oral Seyhan, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh*, 50.

b- > ø ~b- > ø

bol- > -øol-, sub > suv > suø

b- > ø ~b- > ø

bol- > -øol-, sub > suv > suø

-g-/-ğ- > ø

kergek > *kerøek*, eşgek > *eşøek*, kulğak > *kuløak*

Ayniqsa, egalik qo‘shimchalaridan keyin +GA jo‘nalish kelishigi dan keyin tovush tushishi kuzatilgan:

başımğa > *başım+øa*

-l- > ø

oltar- > oltur-¹⁹ > *Oøtur-*, Kèltür- > *kèøtür-*

-d > ø

id+1 > *i+si*

Undash İkkizlashmasi

Tuhfut ul-obidin otlig asarda ikkizlashma hodisasi raqamlar va bir qanch so‘zlarda ko‘rilgan. O‘rnaklar:

on sekkiz, yetti, doffi

Natija

Tuhfut ul-Obidin hozirgi O‘zbekiston chegaralaridagi, eskiy Turkiston nomi bilan mashhur bo‘lgan Namangon shahrida tug‘ilgan va umrining katta qismini Buxoroda sayyohlik bilan o‘tkazgan Molla Yor Muhammad Namangoniy asaridan tuzilgan she‘riy asardir. 188 betlik ushbu asarning 108 betigacha bo‘lgan qismida mazkur shoirga tegishli she‘rlar mavjud. Asarda umuman, muxammas she‘rlar, musaddas, mustazadlar, musammanlar, musattalar va g‘azallar mavjud. Asarning dastlabki besh sahifasida ko‘chiruvchi tomonidan yozilgan nasriy asar bor. Nasrda kitob nima uchun yozilganligi haqida ma‘lumot beriladi. Asarda asosan Payg‘ambarimiz (s.a.v.), haqida na‘t, to‘rt xalifalar, joy nomlari va bir qancha kishi haqida she‘rlar yozilgan.

Tuhfat ul-Obidding yagona nusxasi bizgacha yetib keldi. Bizda bo‘lgan bu nusxa hozirgi Afg‘onistonning Badaxshon shahridan topilgan. Asar o‘tmishdan hozirgi kungacha saqlanib qolgan an‘ana doirasida bugun ham ayrim joylarda o‘qiladi. Asrni saqlab qolgan shaxslar badaxshon valoyatiga qarashli xo‘shxam qishlog‘ining yashovuchilari gulbaddin va nurulhaqlar dir. asr tosh bosmasi Ahmad maxdum buxori tomonidan bostirilgan.

Asardan maqsad dinimizning payg‘ambarlarga bo‘lgan hurmati, muhabbati va mehrini ifodalashdir. Payg‘ambarlarning islom dinidagi o‘rni, maqsadlari, tamoyillari, va ulamolar so‘zlari katta ahamiyatga ega. Bu kitobning tartibga solinishi va chop etilishi turli shoirlarning she‘rlaridan saralab, o‘zi kabi ishqni orzu qilgan qalblar dardiga davo bo‘lishidir.

Hemze ikki jumla yoki ikkita so‘zni bog‘lovchi (و) o‘rnida (ء)qo‘llanadi.

Yüziğe enbiyâ’ u evliyâ’ u men berîn muhtâc

يوزيگا انبياء اولياء من برين محتاج

Matn harakatsiz yozilgan bo‘lishiga qaramay, ayrim so‘zlar talqin qilnayotganda tushunmovchiliklarga yo‘l qo‘ymaslik uchun ba‘zi o‘rinlarda tashdidga murojaat qilish zarurligi sezildi. دُر so‘zining turli xil imlolari ko‘rilgan. Ba‘zi o‘rinlarda د-ر-ر-shaklida, ba‘zi joylarda d-u-r-shakli tarzida yoziladi. Shadda siz yozilgan در so‘zi ham aniqlandi. در sifatida yozilgan faqat bitta misol ko‘rildi.

¹⁹ Tuncer, Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınevi, 2011), 636.

REFERENCES

1. Damolla Qayyumov, Tazkira-i Qayyumi.
2. ¹ Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, Çev. Güney Karaağaç (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2005), 223.
3. ¹ Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2014), 77.
4. Uzsozlu, (Erişim Tarihi: 20.05.2021).
5. Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 77.
6. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 232.
7. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 230.
8. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 238.
9. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 236.
10. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 245.
11. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 107.
12. Güney Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi* (Ankara: Akçağ Yayınevi, 2012), 83.
13. Timur Kocaoğlu, "Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı ê/i Meselesi", *Türk Kültürü* (Sayı: 483-483, Temmuz- Ağustos- 2003), 12.
14. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 27.
15. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, 27.
16. Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, 79.
17. Tanju Oral Seyhan, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh* (İstanbul: Çağrı Yayınevi, 2004), 50.
18. ¹ Oral Seyhan, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh*, 50.
19. ¹ Tuncer, Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınevi, 2011), 636.
20. Argunşah, Mustafa, *Çağatay Türkçesi*. Kesit Yayınları, İstanbul 2014.
21. Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*. Çev. Güney Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.
22. Damolla Kayyumov, Folad Can, *Tezkire-i Kayyumi*. Taşkent: Yayınsız, 1998.
23. Güney Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 2012.
24. Kara, Funda, *Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme)*. Erzurum: Fenomen Yayınevi, Erzurum, 2011.
25. Efendioğlu, Süleyman, *Vâhid Cinânül-cinân*, Erzurum: Fenomen Yayınevi, 2013.
26. Seyhan, Tanju Oral, *Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh*. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 2004.
27. Kocaoğlu, Timur, *Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı ê/i Meselesi*. Ankara: Türk Kültürü, Sayı: 483-483, Temmuz- Ağustos- 2003.
28. Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınevi, 2011.
29. Uzsozlu, Erişim Tarihi: 20.05.2021, <http://www.uzsozlik.com/>